

УДК 94:355.355(430:477.84)«1941/1944»

**ПАМ'ЯТЬ ПРО НІМЕЦЬКУ ОКУПАЦІЮ
НА БЕРЕЖАНЩИНІ****GERMAN OCCUPATION ON THE TERRITORY
OF BEREZHANY DISTRICT****Костючок П. Л.,**

кандидат історичних наук, доцент, факультет історії, політології і міжнародних відносин, Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника (Івано–Франківськ, Україна),

Сагайдачна К. А.,

ОР «Магістр», факультет історії, політології і міжнародних відносин, Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника (Івано–Франківськ, Україна), e-mail: procukkatia@gmail.com

Kostyuchok P. L.,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Faculty of History, Political Science and International Relations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,

Sahaydachna K. A.,

OR «Master», Faculty of History, Political Science and International Relations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano–Frankivsk, Ukraine), e-mail: procukkatia@gmail.com

Висвітлено особливості німецької окупаційної політики 1941–1944 років на території Бережанського району Тернопільської області. З'ясовано специфіку голокосту на цій території, проаналізовано умови життя населення в цей період. Досліджено ставлення жителів району до окупантів та відносини між обома сторонами.

Ключові слова: Німецька окупація, округ Галичина, Бережани, Голокост, Гетто.

The features of the German occupational policy of 1941–1944 in the territory of Berezhany district of the Ternopil region are highlighted. The specifics of the Holocaust on this territory were found out, and the living conditions of the population were analyzed in this period. The attitude of the inhabitants of the district to the occupants and the relationship between the two sides is researched.

Keywords: German occupation, Galicia district, Berezhany, Holocaust, Ghetto.

Вивчення особливостей німецької окупаційної політики є важливою науковою проблемою, актуальність якої обумовлюється політичною ситуацією в Україні, а також малою кількістю сучасних досліджень, які вивчали б цю проблему на основі першоджерел (публіцистичних матеріалів та спогадів очевидців).

Вказана тема не була предметом окремих досліджень. Окремі її аспекти висвітлені на сторінках праць Шимона Редліха [8], В. В. Бича [7] та знайшли своє відображення у Бережанській землі: історико–мемуарному збірнику [6]. Однак у зазначених роботах майже не використовуються архівні дані та матеріали інтерв'ю.

Метою статті є аналіз особливостей політики німецької окупації на території Бережанщини у 1941–1944 рр. Для досягнення мети вирішувались наступні завдання: досліджено перебіг окупації, політику німецької адміністрації на захоплених

територіях, проаналізовано ставлення населення до окупантів, їх співпрацю, а також голокост.

Для міста Бережани Тернопільської області Друга світова війна почалась 29 червня 1941 року, коли німецькі бомбардувальники зробили рейд на місто. Від бомб потерпів майже увесь район Ринок, вул. Збіжева, будинок кінотеатру «Сокіл» і т–ва «Приязнь». Німецькі льотчики мали точні карти і під обстріл попадали ті частини міста, де було найбільше єврейських будинків [6, с. 297].

Ось як згадує ці події Ш. Редліх – один із тих євреїв, який зміг вижити: «Ми щойно закінчили суботню трапезу, сиділи навколо обіднього столу коли почули потужний вибух, що супроводжувався звуком розбитого скла. Пізніше я дізнався, що бомба зруйнувала кінотеатр «Приязнь». За кілька хвилин усі побігли у підвал. Упродовж цієї страшної ночі я пригадую жахливу послідовність виючих звуків, супроводжуваних важкими ударами. Час від часу ми вилазили з підвалу щоб подивитись на полум'я, яке віддзеркалювалось в темному небі на нами...» [8, с. 142].

У свою чергу респондента Шатна Дарія Іванівна, жителька с. Рай, що біля Бережан, так описує прихід німецької армії: «Дуже центр міста був розбомблений, німці понищили все, бо там були єврейські будинки, кінотеатр зруйнували та й взагалі все розбомбили. Дуже довго горіли будинки, то ж весь центр був у вогні.» Дуже добре жінка запам'ятала і першу особисту зустріч з німецьким солдатом: «Пам'ятаю йшла з татом додому і зустрів нас німець, питає нас: – Українці? Ми відповідаємо, що так. А він: Тут буде Велика Німеччина. Всюди де ступила нога німецького солдата» [9, арк. 2].

Бій за місто розпочався вночі з 2–го на 3–тє липня 1941 р. Німецькі частини наступали з сторони села Нараїв та інтенсивно розстрілювали шлях Куряни – Лісники – Бережани, не даючи більшовицьким частинам відступити. У боях загинуло всього 11 німецьких вояків, яких було поховано на греблі Бережанського ставу з почестями. Похорон відправляв місцевий парох о. Євсей Бачинський [6, с. 299].

Місцеве населення приязно зустрічало німецькі військові частини, їм ставили тріумфальні брами, прикрашені українськими і німецькими прапорами. У газеті «Бережанський вісник» за липень 1941 р. було вміщено статтю «Слово Митрополита до духовенства і вірних архієпархії», в якій Митрополит Андрей зазначає: «З волі Всемогучого і Всемилоствитого Бога починається нова епоха нашої Батьківщини. Побідоносну німецьку армію, що зайняла майже цілий край, вітаємо з радістю і вдячністю за визволення від ворога...» [3, с. 2].

Зустріч німецької армії пам'ятає Мручко Василь Миколайович, житель села Генівичі, що біля Бережан: «Зустрічали з квітами. Люди раділи, бо думали, що то визволителі від москалів. Думали, що то по іншому буде» [10, арк. 1].

Схожими спогадами поділилась і жителька села Лапшин Бережанського району Живінська Стефанія Василівна: «Я мала в 1941 році вісім

років то дещо пам'ятаю. Німці заїхали в село, таке враження було що то інакші люди, на машинах, мотоциклах, з возами, всі гарно одіті, до людей добре ставились. На танках було на німецькій мові написано «З нами Бог». Населення надіялось що щось ліпше буде» [11, арк. 1].

1 серпня 1941 року німці проголосили розпорядження про створення «Дистриktу Галичина» і приєднання його до Генерального Губернаторства. На сторінках «Бережанського вісника» була розміщена стаття «Влучення Галичини до Генерального Губернаторства», у якій йшлося: «На підставі розпорядку про управління Галичини відданого Генеральним Губернатором 1 серпня 1941 року у Львові, територія Галичини, піддана під правління Генерального Губернаторства... Одночасно з отим розпорядком Генеральний Губернатор окремим розпорядком іменував Раду правління, до якої входять державний секретар уряду, вищий керманіч СС і Польщі, Губернатор дистриktу Галичина». Також у номер була вміщена «Проклямація до населення Галичини» де від імені фюрера говорилось про визволення «спід системи морду, терору і культурної ганьби. Могутня Великонімецька Держава прийняла Вас під свою охорону», Генерал Губернатор Франк закликав населення приступати до роботи, а також запевняв, що «Ваша приватна власність має бути повернена, свобода Вашого народно – культурного життя забезпечена й вільність релігійних практик запоручена». Також містилась стаття, де перелічувались високопосадовці, так держсекретарем призначили Білєжра, шефом поліції СС, Обєргруппенфїрєр генерал поліції Крієр, Губернатор дистриktу Карло Ляш [4, с. 1].

До Бережан прийїхали перші представники цивільної влади: ляндкомїчар – повітовий комісар Крюєр з своїм урядовцем Врублєскїм, барон фон Брінкен для керівництва колгоспами і крайєсляндвїрт. До міста прибув невеликий відділ німецької поліції (шцуполїцаї) та жандармерїї. Українську міліцію перетворено у допомїжний відділ, для кримїнальних справ організовано кримїнальну поліцію. Особою найвищого рангу з верєснє 1941 року було призначено крайєстауптман Ганє Аєєбає, заступником – Крюєр. Резєденцію німецької влади було перемїщення Бережанської гімназїї. Мієцевї адмінїстрацію очолював Володїмїр Приєшляк, але її права згодом були обмеженї [6, с. 303].

Про запровадження німецької адмінїстрації жителька села Рай Шатна Дарїя Іванївна згадувала так: «Нїмці мали свою владу, а українцями такий Володїмїр Приєшляк керував, але він свїй був, старався людям добре щоб було, не ображав нікого. Але мусив підпорядковуватись нїмцям, а вони на головнї посади своїх мали людей. Тут з нїмцїв такий Аєєбає керував, дуже жорстокий був, його люди боялись страшно. То він євреїв на розстріли відправляв і казали що і сам там був і стрїляв» [9, арк. 2].

Українця було призначено головою мієського суду, повітовим лікарем став Лавровський.

Більшість провідних мієцевих посад, що їх обїємали здебільшого поляки, тепєр посїли українці. Було засновано український театр. Численнї бережанці зголосились служити в німецькій армії. Від Бережанського повіту подали заяви для вступу в СС Галичина майже три тисячі українцїв. Щоправда прийняли лише тридцять [8, с. 165–166].

Під час окупації у Бережанах з'явилась невелика німецька громада. Вона складалась з тих, хто був призначений на рїзнї мієцевї посади і їх сімєй. Було також кїлька німецьких комерційних підприємств, найбільшим з них була філія мережї унївермагїв «Unditsch». Багато німецьких службовцїв перевезли до мієта свої сім'ї, їхнї дїти вчились в мієцевї німецькій школі. У листопаді 1941 р. назви вулиць були змінєні на німецькі. У деяких випадках це були просто переклади на німецький лад, якщо ж назви були польські – їх змінювали повністю. Для прикладу вулиця Івашкевича перетворилась на Фельдгернштрассє, Мієцкевича – Зїгерштрассє тощо [8, с. 164].

Першу облаву на євреїв у мієті було здійснено нїмцями на початку жовтня 1941 р. Близько 600 чоловї було кинуте у в'язницю, а незабаром їх розстріляно у Раївських каменоломнях. Пїсля другої облави було розстріляно ще 1000 євреїв у Літятїнському лісі. 15 сїчня 1941 р. газета «Бережанські вїєтї» опублікували оголошення: «Євреї, які без дозволу залишають встановленї для їхнього проживання квартали, а також ті, хто дасть їм притулок, підлягають стратї». Остаточнє Бережанське гетто було облаштованє восени 1941 р., справами гетто мала займатись «жидївська рада», до її розпорядження було організовано жидївську поліцію. Євреї повиннї були носити «сїонські зїрки», з молодих євреїв організували робїтницї відділи, У жовтнї 1942 р. на базї гетто був утворений табїр примусової праці з чоловїчим і жїночим відділеннями. В'язнї переважно працювали на фірму Віктора Кремїна з Берліна. Крім того їх використовували у будівництві та господарських роботах у мієті [6, с. 304].

Також було організовано представництво VoMi (Volksdeutsche Mittelstelle) центральнє вїдомство, яке займалось організацією пропаганди серед етнїчних нїмцїв, котрї жили за межами Нїмєччини. Його очолював його Губєрт Конєн. Самє Конєн супроводжував євреїв, коли вони йшли на Окопїськє на розстріл, пїсля страти Губєрт сортував одяг жертв і відправляв на склад. Він також брав участь у деяких вбивствах. Конєна називали «Мефїстофєлєм гетто» або «янголом смертї». Особливою жорстокїстю вїдзначився і офїцер поліції Циппрїх. Свїдком його зрїєств був Іван Фанга з Шибалїна: «Була викопана яма і побудований малєнький мієсток. Цей нїмець, Циппрїх, поставив шїєтьох євреїв і застрєлив їх. Малєньких дїтей кїдали у яму і все закопали. Пїсля операції Циппрїх зняв рукавички і кинув їх у яму» [8, с. 188–190].

У жовтнї 1941 – червенї 1943 рр. тут перебувало єврейське населення із Бережан та Бережанського

району, а також з містечок Козова, Підгайці Тернопільської області та Поморяни Львівської області. Гетто було розташоване у центральній частині міста, обгороджене колючим дротом. Контакти з мешканцями міста були заборонені, в тому числі їм не було дозволено передавати продукти продовольства. В гетто виник голод, поширилися епідемії. 7 вересня після чергової облоги майже 2 тисячі євреїв було вивезено до табору у Белжець, наступні дві депортації відбулись у жовтні і грудні 1941 р. На початку квітня 1943 р. були розстріляні на Окопиську, остання акція – 12 червня 1943 р. [7, с. 47–48].

З противниками німецького режиму боролись загони таємної поліції – гестапо, під командуванням оберштурмфюрера Мюллера та його офіцерів Германа, Леке, Райнша та інших. Вони ж займалися ліквідацією євреїв у Бережанах, Козові, Рогантині. Ці прізвища підтверджує документ Комісії ООН по розслідуваннях здійснених під час війни злочинів. Під заголовком – Поляки звинувачують німецьких воєнних злочинців. Вищеперелічені прізвища зустрічаються і в інших архівних документах, що зберігаються в Державному архіві Тернопільської області. Мова йде про свідчення співробітників гестапо із цивільного населення Абрама Стандера, Зігмунт Фрот та Давида Ценгута. У письмових свідченнях описано злочинні заходи гестапо щодо єврейського населення Бережанщини.

Так, Абрам Стандер згадував, що Германн активно брав участь у всіх примусових виселеннях та акціях знищення, які проводились у всіх округах Тернополя. В Бережанському гетто було проведено кілька акцій, в яких Германн брав участь... Акція знищення в маленькому містечку Нараєві за 15 км від Бережан була проведена під його керівництвом. В той день було розстріляно 100 євреїв [2, арк. 25].

У свою чергу Зігмунт Фрот підкреслював, що в акціях Германн був повний жорстокості і садизму. Він власними руками застрелив сім'ю Штарк, він розстріляв сім'ю Померанц (3 людини) тому що одна їхня дитина знаходилась поза гетто. В селі Рай, біля Бережан він особисто розстріляв сім'ю Райхенбах [2, арк. 43].

Водночас Давид Ценгут пам'ятав, що у серпні 1941 року в день єврейського свята в суботу, була проведена в Бережанах перша ліквідація. Всі чоловіки єврейського населення мали зібратись в центрі біля казарм. Їх тримали два дні в тюрмі, а потім доправили в каменоломню біля села Рай і там розстріляли. В листопаді чи грудні 1941 року була проведена друга акція, під час якої вибрали 1500 євреїв. Очевидці розказували, що цю акцію провели Мюллер, Леке і Германн. В жовтні 1942 року ці ж троє провели третю акцію, яка тривала два дні. Тоді схватили 2000 євреїв...» [2, арк. 51].

Свідки тих подій з жахом згадують німецькі звірства супроти єврейського населення. Так, Захарків Ганна Миколаївна, жителька села Посухів розповіла: «В центрі гетто створили і всіх євреїв туди забрали. Були і вчителі і лікарі, такий лікар Померанц був, їх в місто не відпускали, гонили лише на роботу. Була столярська школа, мали

пов'язки і так їх відзначали. То їх приводили і відводили. Шехтер – така вчителька німецької була, тато наймив її щоб вона нас вчила, ми мали таку бурсу. І вона приходила, але завжди з тою опаскою. А потім акції були на жидів, то не всіх разом розстрілювали. Як їхати на Літятин то багато розстріляли. А потім одна велика була – все окружили і нікого не пускали. Було ще так на Окописку що розстрілювали, а я то стояла і дивилась і було чути постріли, але ми не бачили нічого. А одного разу я йшла вище по Академічній, пам'ятаю як вони йшли, вели на розстріл і чоловіки, і жінки, і дітей на руках несли. А потім була загальна і більше євреїв не було вже. А доктор Померанц був головою юденрату то його в місті всі знали. Вчених зразу не забирали, його в останній акції розстріляли. Була ще така Лілія вона дружила з німцем, її мама казала, що просила дочку з ним не дружила, бо побачила на його формі кров. Жидів грабували після розстрілів, що ліпше забирали – одяг, золото. Там нижче церкви був склад. Жидів винищили» [12, арк. 3].

Чимало євреїв українське населення переховувало у свої домівках, не зважаючи на покарання з боку німецької влади. Так у селі Мечищеві німецький поліцист впіймав єврея, який признався хто його переховував, а також сказав де саме у селі переховують ще 30 євреїв. Після суду селян було відправлено у концентраційний табір Аушвіц, а євреїв розстріляно. Ще один випадок – врятований українською родиною єврей Ш. Редліх, переховували його аж до 1945 р., потім зміг виїхати у Лодзь і звідти емігрувати до Ізраїлю. Зміг уникнути смерті і Манахем Кац, який у червні 1943 р. разом з батьком пішов в робочий табір і хлопеч змів втекти. Опинився в лісі, довгий час переховувався в одного селянина. Згодом жив у лісі близько восьми місяців. Менахем згадує про зустріч з німецьким солдатом літом 1943 р, який мав сумний вигляд і розказав євреєві, що сам баварець, католик і широко співчуває місцевому населенню, яке страждає від наслідків війни. Чоловік гірко ремствував на те, що мусить іти на фронт і вбивати [7, с. 46].

Ось, що згадує врятований єврей Шимон Редліх про допомогу місцевих жителів: «Дідусь Фінгль вирішив, що єдиним шляхом вижити буде зв'язатись з нашим знайомим польським ковалем Станіславом Кодогним. Дідусь з'являвся на їхньому порозі вночі і збирав у торбину їжу, зготовлену заздалегідь. Родина Кодогних жила у постійному страху, що його можуть схопити німці, тим більше, що їхній дім був неподалік гетто і за ним постійно стежили. Проте вони змогли допомогти кільком людям, котрі втекли звідти. Незважаючи на небезпеку родина продовжувала постачати нам їжу...». Згадує Шимон Редліх і про Тетяну Концевич, котра переховувала у с. Рай у власному будинку молодшу сестру його матері Мальчу з чоловіком Вою. Тетяна навіть носила записки до сім'ї Кодогних, за допомогою яких родичі могли спілкуватись. Жінка згодом переховувала і самого Шимона разом з матір'ю [8, с. 144–145].

За архівними даними щодо звірств німецько–фашистських загарбників на території Бережанського району було розстріляно 16600 мирних жителів, крім того 1994 відправлено на примусові роботи до Німеччини [1, арк. 120].

Економіка краю повністю підпорядковувалась німецькому вермахту. На місті колишніх колгоспів у с. Куряни, Літятин утворили так звані «лігеншафти». Селян примусили виплачувати 12 різних видів податків, серед яких – контингент, за яким більшу частину врожаю селянин мав віддати окупаційній владі. При невиконанні – штраф. Так, у «Бережанських вістях» від 8 березня 1942 р. у статті «Від Управи районної Молочарні в Бережанах» зазначалось:

«Пригадується всім властителям корів у бережанському повіті, що залеглої молока за 1941 рік мусять бути вирі знаними в найближчих тижнях. В противному разі всі занедбаня будуть подані до Крайсландвірта для відповідного покарання. Звергається увагу, що вже частина селян покарана грошевою карою – з приміткою, що мусять в найближчих тижнях здати молоко за 1941 рік і негайно розпочати здачу контингенту за 1942 рік. До трьох днів має Молочарня повідомити Владу, чи покарані розпочали здачу залеглої і біжучого контингенту. Рівночасно пригадується, що спроби фальшування молока при здачі (надбирання сметани чи доливання води) будуть дуже строго каратися. По всіх селах їздить спеціальна комісія, котра перевіряє різницю між молоком, зданим до Молочарні, і молоком при удою» [5, с. 1].

Ідучи на певні поступки українцям німецька влада дозволила в кінці 1941 р. відкрити українську гімназію, що проіснувала до квітня 1944 р. Її директором був призначений Василь Стасюк. Більшість її випускників поповнила ряди УПА, дивізії СС «Галичина». У селах району відновили роботу початкові школи. У газеті «Бережанські вісті» від 8 березня 1942 р. була опублікована «Хроніка», де йшлося про набір до трирічної столярської школи у віці 11–12 років [5, с. 2].

Не боронили німці українцям і розвиток культурного життя, про це свідчать спогади очевидців:

Так, Шатна Дарія Іванівна згадувала, що: «Школи були там де Ратуша, де школа інтернат зараз. Вчили німецьку, але навчання на українській було і священник приходив на уроки релігії, того не забороняли. Люди до церкви ходили і свята святкували.

А гроші були німецькі і золоті. В нас в місті і Просвіта була і художня самодіяльність, того не боронили, навіть часто було що їм то цікаво було, приходили дивились, то такі ж люди були, просто війна» [9, арк. 2].

У пам'яті Олійник Христина Михайлівна з Бережан, відклалися відомості, що у вересні відкрили гімназію, від 1 до 7 класу. І була торгова школа. Наші вчителі, директора полишалися. Вчили всьо то саме, історія України, грецька, латина, німецька мова [13, арк. 4].

У роки фашистської окупації багато бережанців було вивезено на працю до Німеччини, 995 чоловіків і 328 жінок забрали у 1942 р, а загалом за роки війни оstarбайтерами стало близько 6385 чоловік [7, с. 48].

На початку березня 1944 р. війська І Українського Фронту Червоної Армії вступили на територію області, 15 квітня було звільнено місто Тернопіль, 22 липня 1944 року Бережани було звільнено від фашистських окупантів. Загалом під час війни у місті було знищено 185 житлових будинків, 3 цегельні, лісопильний завод, залізнична колія Львів – Підгайці, знищено мости [6, с. 312].

Таким чином, у пам'яті мешканців Бережанщини залишилися двозначні спогади про період німецької окупації у 1941–1944 рр. У згадках респондентів німецькі солдати і представники влади, найчастіше зображені з позитивної точки зору. За розповідями людей, місцева окупаційна адміністрація не забороняла культурно – освітню діяльність чи проведення релігійних свят. За її ініціативи було відкрито школи, банк, відділення пошти. Найнегативніші спогади пов'язані з діяльністю відділів таємної поліції – гестапо, супроти єврейського населення краю. Оповідачі з жахом згадують розстріли біля сіл Рай, Літятин, в урочищі Окописько. Негативними є і розповіді про великі податки, насильний вивіз людей на роботу за кордон (остарбайтери). У зв'язку з такою неоднозначністю дана тема є непересічною у сучасній історичній науці і потребує подальшого детального вивчення.

Список використаних джерел

1. 'Державний архів Тернопільської області', Ф.П.12, Оп.8, Спр.175.
2. Там само, Спр.112.
3. 'Слово Митрополита до духовенства і вірних архієпархії', 1941, *Бережанські вісті*, 27 липня, Ч.2, с.2.
4. 'Прокляття до населення Галичини', 1941, *Бережанські вісті*, 2 серпня, Ч.5, с.1.
5. 'Від Управи районної Молочарні в Бережанах', 1942, *Бережанські вісті*, 8 березня, Ч.18, с.1–2.
6. 'Бережанська земля: історично – мемуарний збірник. Т.2', 1998, *упоряд. Л. Бабій, В. Вернадський, Б. Мельник*, Нью-Йорк – Париж – Сідней – Бережани, 899 с.
7. Бич, ВВ., Бич, НВ., 2005. 'Наш край Бережанщина: методичні рекомендації для вчителів', Т.: *Навчальна книга – Богдан*, 80 с.
8. Редліх, Ш., 2007. 'Разом і нарізно в Бережанах', К.: *Дух і літера*, 289 с.
9. 'Науковий етнографічний архів Факультету історії, політології і міжнародних відносин «Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника» (м. Івано-Франківськ)', Ф.1. Рукописні матеріали. Оп.24. Етнокультурні процеси на Західному Поділлі. Спр.1. Свідчення Шатної Дарії Іванівни, 3 арк.
10. Там само, Спр.2. Свідчення респондента Мручка Василя Миколайовича, жителя села Генювичі, Бережанського району, Тернопільської області. Записано Сагайдачною К. А. 8.02.2018, 5 арк.
11. Там само, Спр.3. Свідчення респондента Живінської Стефанії Василівни, жительки села Лапшин Бережанського району, Тернопільської області. Записано Сагайдачною К. А. 12.02.2018, 2 арк.
12. Там само, Спр.4. Свідчення респондента Захарів Ганни Миколаївни, жительки села Посухів, Бережанського району, Тернопільської області. Записано Сагайдачною К. А. 17.02.2018, 3 арк.

13. Там само, Спр.5. Свідчення Олійник Христини Миколаївни жительки міста Бережан, Бережанського району, Тернопільської області. Записано Сагайдачною К. А. 19.02.2018, 6 арк.

References

1. 'Derzhavnyj arhiv Ternopil's'koi' oblasti (State Archive of Ternopil Oblast)', F.P.12, Op.8, Spr.175.
2. Tam samo (Ibid), Spr.112.
3. 'Slovo Mytropolita do duhovenstva i virnyh arhierparhii' (The word of the Metropolitan to the clergy and the faithful of the archdiocese)', 1941, *Berezhans'ki visti*, 27 lypnja, Ch.2, s.2.
4. 'Prokljamacija do naselelnja Galychyny (Curse to the people of Galicia)', 1941, *Berezhans'ki visti*, 2 serpnja, Ch.5, s.1.
5. 'Vid Upravy rajonovoi' Molocharni v Berezhnanah (From the District Molocharnaya Board in Berezhany)', 1942, *Berezhans'ki visti*, 8 bereznja, Ch.18, s.1–2.
6. 'Berezhans'ka zemlja: istorychno – memuarnej zbirnyk. T.2 (Berezhanskaya land: historically - memoir collection. T.2)', 1998, *uporjad. L. Babij, V. Vernands'kyj, B. Mel'nyk, N'ju-Jork – Paryzh – Sidnej – Berezhany*, 899 s.
7. Bych, VV., Bych, NV., 2005. 'Nash kraj Berezhanshhyna: metodychni rekomendacii' dlja vchyteliv (Our Berezhany region: guidelines for teachers)', T.: *Navchal'na knyga – Bogdan*, 80 s.
8. Redlih, Sh., 2007. 'Razom i narizno v Berezhnanah (Together and trim in Berezhany)', K.: *Duh i litera*, 289 s.
9. 'Naukovyj etnografichnyj arhiv Fakul'tetu istorii', politologii i mizhnarodnyh vidnosyn «Prykarpats'kogo nacional'nogo universytetu imeni Vasylja Stefanyka» (m. Ivano-Frankivs'k) (Scientific Ethnographic Archive of the Faculty of History, Political Science and International Relations «Vasyl Stefanyk Precarpathian National University» (Ivano-Frankivsk city))', F.1. Rukopysni materialy. Op.24. Etnokul'turni procesy na Zahidnomu Podilli. Spr.1. Svidchennja Shatnoi' Darii' Ivanivny, 3 ark.
10. Tam samo (Ibid), Spr.2. Svidchennja respondenta Mruchka Vasylja Mykolajovycha, zhytelja sela Genovychi, Berezhans'kogo rajonu, Ternopil's'koi' oblasti. Zapysano Sagajdachnoju K. A. 8.02.2018, 5 ark.
11. Tam samo (Ibid), Spr.3. Svidchennja respondenta Zhyvins'koi' Stefanii' Vasylivny, zhytel'ky sela Lapshyn Berezhans'kogo rajonu, Ternopil's'koi' oblasti. Zapysano Sagajdachnoju K. A. 12.02.2018, 2 ark.
12. Tam samo (Ibid), Spr.4. Svidchennja respondenta Zahariv Ganny Mykolai'vny, zhytel'ky sela Posuhiv, Berezhans'kogo rajonu, Ternopil's'koi' oblasti. Zapysano Sagajdachnoju K. A. 17.02.2018, 3 ark.
13. Tam samo (Ibid), Spr.5. Svidchennja Olijnyk Hrystyny Mykolai'vny zhytel'ky mista Berezhnan, Berezhans'kogo rajonu, Ternopil's'koi' oblasti. Zapysano Sagajdachnoju K. A. 19.02.2018, 6 ark.

* * *